

ВИКЛАДАЧ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Правові основи діяльності науково-педагогічних працівників вищої школи

Організація навчально-виховного процесу у ВНЗ багато в чому залежить від суб'єктів педагогічного впливу – науково-педагогічних працівників. Погляди щодо місця і ролі науково-педагогічного працівника вищої школи, вимоги до його професійного рівня, особистісних рис змінювалися у тандемі з формуванням і розвитком вищої школи та суспільства в цілому. Робота науково-педагогічного працівника вищої школи певною мірою відрізняється від роботи педагогічного працівника школи. І це пов'язується перш за все віковими особливостями об'єктів навчально-виховного процесу, методологією озброєння їх знаннями, вміннями й навичками, специфічними формами і методами педагогічної діяльності. На сучасному етапі законодавством України регулюються всі сфери життєдіяльності науково-педагогічного персоналу ВНЗ.

Науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у вищих навчальних закладах провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність.

Посади науково-педагогічних працівників можуть обіймати особи, які мають науковий ступінь або вчене звання, а також особи, які мають ступінь магістра. Статутом ВНЗ можуть бути встановлені відповідно до законодавства додаткові вимоги до осіб, які можуть обіймати посади науково-педагогічних працівників.

Магістр – це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90–120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов'язково включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30 відсотків. Особа має право здобувати ступінь магістра за умови наявності в неї ступеня бакалавра.

Доктор філософії – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу або наукової установи в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Особа має право здобувати ступінь доктора філософії під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі). Особи, які професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи, мають право здобувати ступінь доктора філософії поза аспірантурою, зокрема під час перебування у творчій відпустці, за умови успішного виконання відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) становить чотири роки. Обсяг освітньої складової освітньо-наукової програми підготовки доктора філософії становить 30–60 кредитів ЄКТС.

Доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

Ступінь доктора наук присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи наукової установи за результатами публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Науково-педагогічним працівникам за певних умов можуть бути присвоєнні вчені звання: професор, доцент, старший дослідник.

Вчене звання професора, доцента, старшого дослідника присвоює вчена рада ВНЗ (вчена рада структурного підрозділу) та затверджує атестаційна колегія центрального органу виконавчої влади з формування державної політики у сфері освіти і науки у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Основними посадами науково-педагогічних працівників ВНЗ є:

- 1) керівник (ректор, президент, начальник, директор);
- 2) заступник керівника (проректор, віце-президент, заступник начальника, заступник директора, заступник завідувача), діяльність якого безпосередньо пов'язана з освітнім або науковим процесом;

3) директор (начальник) інституту, його заступники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з освітнім або науковим процесом;

4) декан (начальник) факультету, його заступники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з освітнім або науковим процесом;

5) директор бібліотеки;

6) завідувач (начальник) кафедри;

7) професор;

8) доцент;

9) старший викладач, викладач, асистент, викладач-стажист;

10) науковий працівник бібліотеки;

11) завідувач аспірантури, докторантури.

Під час заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників – завідувачів (начальників) кафедр, професорів, доцентів, старших викладачів, викладачів – укладенню трудового договору (контракту) передуює конкурсний відбір, порядок проведення якого затверджується вченою радою ВНЗ.

Робочий час науково-педагогічних працівників становить 36 годин на тиждень (скорочена тривалість робочого часу). Робочий час науково-педагогічного працівника включає час виконання ним навчальної, методичної, наукової, організаційної роботи та інших трудових обов'язків. Робочий час наукового працівника включає час виконання ним наукової, дослідницької, консультативної, експертної, організаційної роботи та інших трудових обов'язків. Максимальне навчальне навантаження на одну ставку науково-педагогічного працівника не може перевищувати 600 годин на навчальний рік.

Права науково-педагогічних працівників

Науково-педагогічні працівники ВНЗ всіх форм власності мають право:

- 1) на академічну свободу, що реалізується в інтересах особи, суспільства та людства загалом;
- 2) на академічну мобільність для провадження професійної діяльності;
- 3) на захист професійної честі та гідності;
- 4) брати участь в управлінні вищим навчальним закладом, у тому числі обирати та бути обраним до вищого органу громадського самоврядування, вченої ради вищого навчального закладу чи його структурного підрозділу;
- 5) обирати методи та засоби навчання, що забезпечують високу якість навчального процесу;
- 6) на забезпечення створення відповідних умов праці, підвищення свого професійного рівня, організацію відпочинку та побуту, встановлених законодавством, нормативними актами вищого навчального закладу, умовами індивідуального трудового договору та колективного договору;
- 7) безоплатно користуватися бібліотечними, інформаційними ресурсами, послугами навчальних, наукових, спортивних, культурно-освітніх підрозділів вищого навчального закладу;
- 8) на захист права інтелектуальної власності;
- 9) на підвищення кваліфікації та стажування не рідше одного разу на п'ять років;
- 10) одержувати житло, у тому числі службове, в установленому законодавством порядку;
- 11) отримувати пільгові довгострокові кредити на будівництво (реконструкцію) і придбання житла в установленому законодавством порядку;
- 12) брати участь в об'єднаннях громадян;

13) на соціальне та пенсійне забезпечення в установленому законодавством порядку.

Науково-педагогічні працівники мають також інші права, передбачені законодавством і статутом ВНЗ.

Науково-педагогічні працівники мають право на пенсійне забезпечення відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Обов'язки науково-педагогічних працівників

1. Науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники зобов'язані:

1) забезпечувати викладання на високому науково-теоретичному і методичному рівні навчальних дисциплін відповідної освітньої програми за спеціальністю, провадити наукову діяльність (для науково-педагогічних працівників);

2) підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію (для науково-педагогічних працівників);

3) дотримуватися норм педагогічної етики, моралі, поважати гідність осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, прищеплювати їм любов до України, виховувати їх у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України та державних символів України;

4) розвивати в осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, самостійність, ініціативу, творчі здібності;

5) дотримуватися статуту вищого навчального закладу, законів, інших нормативно-правових актів.

Гарантії науково-педагогічним працівникам вищих навчальних закладів

Науково-педагогічним працівникам вищих навчальних закладів:

1) створюються належні умови для праці, підвищення кваліфікації, організації побуту, відпочинку та медичного обслуговування, у тому числі викладачам з інвалідністю;

2) виплачуються у разі втрати роботи компенсації відповідно до законодавства.

Науково-педагогічним, науковим і педагогічним працівникам вищих навчальних закладів встановлюються доплати за науковий ступінь доктора філософії та доктора наук у розмірах відповідно 15 та 20 відсотків посадового окладу, а також за вчене звання доцента і старшого дослідника – 25 відсотків посадового окладу, професора – 33 відсотки посадового окладу. Вищий навчальний заклад може встановити більший розмір доплат за рахунок власних надходжень.

Керівник ВНЗ визначає порядок, встановлює розміри доплат, надбавок, премій, матеріальної допомоги та заохочення науково-педагогічних працівників ВНЗ відповідно до законодавства та колективного договору.

Підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних працівників

Науково-педагогічні працівники підвищують кваліфікацію та проходять стажування у відповідних наукових і навчально-наукових установах, ВНЗ, а також на підприємствах, в установах, організаціях, державних органах і органах місцевого самоврядування як в Україні, так і за кордоном.

Навчальний заклад забезпечує підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних працівників не рідше ніж один раз на п'ять років із збереженням середньої заробітної плати.

Результати підвищення кваліфікації та проходження стажування враховуються під час обрання на посаду за конкурсом чи укладання трудового договору з науково-педагогічними працівниками [2].

4.7.2. Сучасні психолого-педагогічні вимоги до викладача вищої школи

Загальноприйняті вимоги до педагогічних працівників упродовж останніх століть залишаються важливими й актуальними до сьогодні. Зокрема, чеський педагог Я.А. Коменський сформував дидактичну систему освіти, у якій головне місце у справі виховання та навчання дітей відвів педагогу, наголошуючи, що його професія «найпочесніша під сонцем», а тому «найкращі з-поміж людей нехай будуть учителями» [3, с. 115]. На думку Я.А. Коменського, педагог повинен любити свою справу, бути працьовитим, сповненим життя, діяльним і чуйним, любити учнів, а тому він має прагнути до збагачення своїх знань, досвіду. Оскільки успішність роботи школи, навчання й виховання залежать від педагога, його освіти, знань і вмінь, він повинен постійно та систематично працювати над собою. Для цього Я.А. Коменський радив педагогам відвідувати заняття колег і запрошувати їх на свої заняття, а потім уважно вислуховувати їхню критику, зауваження та побажання [3, с. 116].

Важливу роль у процесі еволюції професійної діяльності педагога відіграють надбання української народної педагогіки XVII – XVIII ст., яка була виразником уявлень народу про гуманність, працелюбність, волю, патріотизм. У цей період учені починають звертати увагу на прислів'я, приказки, казки, в яких звучить глибока повага до знань і науки: «Учись не до старості, а до самої смерті», «Аби наука, то й розум буде», «Розум – скарбниця людини», «Мудрим ніхто не народився», «Ніхто вченим не вродився», «Праця все перемаже» [4, с. 82]. Саме народна педагогіка стала джерелом натхнення для педагогів у справі самоосвіти на українських землях, саме її ідеї лягли в основу багатьох фундаментальних праць вітчизняних педагогів.

З проблемою освіченості педагогічного працівника пов'язане ім'я українського церковного, державного і політичного діяча Феофана Прокоповича. У його педагогічній розвідці «Духовний регламент» особливе місце належить вимогам до педагога, який, на думку автора, має бути дбайливим, чесним, працьовитим, шанованим, а найголовніше – високоосвіченим. Ф. Прокопович розробив цілу низку регул (правил) підготовки педагога; серед них є і вимога не допускати людину до педагогічної діяльності без попередньої перевірки її знань. Якщо з будь-яких причин кандидат у викладачі не витримає іспит, учений радить не відштовхувати його, а «звеліти півроку або рік» довчитися, оскільки є гостра потреба у кваліфікованих педагогах [5, с. 75]. Крім того, викладач повинен уміти лаконічно й переконливо довести молоді значущість науки й навчання. Ф. Прокопович дбав, щоб викладачам, здатним викладати не один, а два-три предмети, створювали належні умови, всіляко підтримували їх.

Питання про викладача та рівень його освіченості посідає особливе місце в педагогічних творах «українського Сократа» Григорія Савовича Сковороди. На його думку, на педагогічній ниві люди повинні працювати лише за покликанням, адже вчитель має бути чесним, безкомпромісним, любити учня, поважати його особистість, служити добру. Головною метою вчителя має стати формування освіченої, мислячої, чуйної людини. А щоб педагог міг реалізувати свої плани й досягти успіху, Г.С. Сковорода давав таку пораду: «Долго сам учишь, если хочешь учить других» [7, с. 440], тобто завдяки самоосвіті можна стати майстром своєї справи. Досягти педагогічних вершин можна лише тоді, коли дружиш із практикою і таким чином набуваєш досвіду, оскільки «опыт есть отец искусству, ведению и привычки. Отсюда родились все науки, и книги, и хитрости» [8, с. 117].

В історико-педагогічних літописах залишилося й ім'я попечителя Одеського й Київського навчальних округів Миколи Івановича Пирогова. Усвідомлюючи важливість професійної підготовки педагогів, М.І. Пирогов наприкінці 1858 – на початку 1859 р. організував при Київському університеті педагогічну семінарію, розробив проекти підготовки вчителів для початкової й середньої школи, організував контроль за методами навчання та виховання в приватних пансіонах.

М.І. Пирогов закликав учителів: «Шукай і будь людиною!» [5, с. 181]. Він був переконаний, що успіх у навчанні залежить не від статусу навчального закладу чи навчальних програм, а від рівня підготовленості вчителя. На думку попечителя, педагоги повинні мати ґрунтовну підготовку як теоретичну, так і практичну. Тому слід відкривати педагогічні курси, семінарії, інститути, де викладачі могли б підвищувати рівень своєї майстерності.

Отже, прогресивні погляди європейських і вітчизняних педагогів, філософів, громадських діячів значною мірою були тими рушійними силами, які формували й розвивали уявлення про діяльність педагогічного працівника.

Педагогічна діяльність викладачів ВНЗ на сучасному етапі характеризується великою соціальною відповідальністю, адже їх зусилля спрямовуються на підготовку еліти нації, фахівців вищої кваліфікації, від рівня знань та умінь яких залежить якість соціально-економічної, політичної, культурної розбудови української держави, формування національної свідомості і духовності її громадян [9].

Об'єктом педагогічної діяльності науково-педагогічних працівників ВНЗ є молодь, юнаки та дівчата з певними задатками, потребами, інтересами, особливостями пізнавальних та емоційно-вольових процесів. Це ставить перед викладачами вищої школи надзвичайно відповідальне

завдання – допомогти їм стати висококваліфікованими фахівцями, здатними знайти місце на ринку праці, творчо реалізувати набуті у ВНЗ знання та практичні уміння.

Основними напрямками діяльності викладача ВНЗ є: навчальна, методична, наукова/науково-технічна та організаційна діяльність.

Так, *навчальна діяльність* спрямована на організацію та здійснення процесу навчання відповідно до нормативних документів: проведення лекційних, практичних занять, консультацій, контрольних заходів, керівництво курсовими і дипломними роботами тощо.

Методична діяльність пов'язана з підготовкою навчального процесу, його забезпеченням і вдосконаленням.

Наукова/науково-технічна діяльність має за мету організацію наукових досліджень у певній, галузі знань, підвищення наукового рівня та розвитку творчого потенціалу викладача і студента.

Організаційна діяльність полягає в організації виховного впливу на майбутніх фахівців у процесі викладання навчальних дисциплін і в позааудиторній роботі.

Усі коротко охарактеризовані функції викладача мають виявлятися у єдності. Утім, як показує практика у різних викладачів одна функція може превалювати над іншою. За дослідженнями Л.Д. Столяренко та С.І. Самигіна приблизно 2/5 викладачів з їх загального числа орієнтовані на навчальну діяльність, 1/5 – тяжіють до наукової діяльності, майже 1/3 – вдало поєднують навчально-педагогічну і наукову діяльність.

Комплексним показником, який характеризує якість виконання науково-педагогічним працівником його функцій, є професіоналізм. *Професіоналізм* педагога вищої школи полягає в ефективній реалізації системи професійних знань і умінь:

- спеціальних (знання теорії науки, яку викладає, та практичні уміння застосовувати їх у практиці викладання);

- психолого-педагогічних (знання психологічних та дидактичних основ викладання обраної дисципліни, знання і урахування психологічних особливостей студентів і власних особистісних рис, закономірностей сприймання студентами змісту навчання);

- методичних (володіння методами, прийомами і засобами донесення наукової інформації до студентів);

- організаційних (володіння уміннями здійснювати оптимальну організацію власної діяльності та керувати діяльністю студентів).

Досліджуючи *рівень професіоналізму*, М.О. Кузьміна здійснила диференціацію викладачів таким чином:

I рівень – репродуктивний (недостатній) полягає в умінні викладача передати студентам ту інформацію, якою володіє сам;

II рівень – адаптивний (низький) передбачає уміння пристосувати виклад матеріалу до особливостей аудиторії;

III рівень – локально-моделюючий (середній) передбачає володіння педагогом стратегіями передавання знань з окремих розділів і тем;

IV рівень – системно-моделюючий (високий) полягає в умінні формувати систему знань, умінь і навичок з навчальної дисципліни загалом;

V рівень – системно-моделюючий (вищий) передбачає здатність педагога перетворювати свій предмет на засіб формування особистості студентів [9].

Останніми роками в Україні спостерігається позитивна тенденція до вдосконалення професіоналізму науково-педагогічного складу ВНЗ. За дослідженнями М.М. Фіцули навчально-виховний процес у ВНЗ України здійснюють понад 90,5 тисяч викладачів, які мають наукові ступені доктора наук (темпи приросту – 38,9 %), кандидата наук (темпи приросту – 10,2 %), вчені звання професора (темпи приросту – 18,4 %), доцента (темпи приросту – 6,8 %).

Важливо зазначити, що перехід викладача з більш низьких рівнів на більш високі досягається у процесі професійного самовдосконалення: через самоосвіту (самостійне оволодіння найновішими науковими досягненнями), залучення до системи підвищення кваліфікації, накопичення і осмислення передового педагогічного досвіду, аналізу власних здобутків і на цій основі реконструювання власної діяльності, та через самовиховання (вивчення особистісних психологічних властивостей і на цих засадах їх удосконалення, перебудова установок, цінностей, моральних орієнтацій, потреб, інтересів, мотивів педагогічної діяльності).

Як зазначає Т.І. Туркот, на деяких предметно-наукових кафедрах ВНЗ склалася точка зору, згідно якої навчати можна без спеціальної психолого-педагогічної підготовки. Для цього достатньо добре знати дисципліну, яку читає викладач. Проведені спостереження засвідчують, що такі педагоги використовують здебільшого репродуктивні методи навчання, не приділяють достатньої уваги розвитку індивідуальності студентів, не вміють активізувати їх навчально-пізнавальну діяльність. Взаємодія викладача і студента є одним із найважливіших чинників, які впливають на становлення особистості молодої людини, оскільки дуже багато з того, що людина набуває в студентські роки, залишається з нею на все життя і визначає її життєву траєкторію. Тому викладач має бути ерудитом – різнобічно освіченою людиною. Окрім фундаментальних знань свого предмета та методики його викладання він повинен володіти ґрунтовними знаннями в галузі філософії, соціології, етики, політики, мистецтва, сучасної науки і техніки. Ерудованість допоможе йому бути цікавим співрозмовником, викликати повагу студентів і бути для них взірцем творчого відношення до праці, прикладом для наслідування.

Педагогічна професія вимагає особливої чутливості до постійно оновлюваних тенденцій суспільного буття, здатності до адекватного сприйняття потреб та вимог суспільства і відповідного коригування своєї роботи. Особливу значущість має ця здатність за сучасної постіндустріальної інформаційної доби, яка потребує від особистості багатьох принципово відмінних від попередніх навичок, умінь і відповідного мислення. Вища школа як один з найважливіших інститутів соціалізації людини, підготовки молоді до ролі активних суб'єктів майбутніх суспільних процесів повинна бути винятково уважною як до нових реалій і тенденцій суспільного розвитку, так і до нововведень у сфері змісту, форм і методів навчання та виховання. Відповідно інноваційність має характеризувати професійну діяльність викладача ВНЗ. Стрижнем інноваційних процесів в освіті є його налаштованість на творчий пошук упровадження новітніх досягнень психолого-педагогічної науки в повсякденну практику, вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду, прагнення до освоєння та застосування нових педагогічних технологій, активних форм і нових методів організації навчально-виховного процесу [9].

Важливо зазначити, що результати своєї діяльності педагог перш за все оцінює сам, і дуже важливо, щоб його оцінка була об'єктивною. Отже, необхідними рисами викладача мають бути також самокритичність та потреба у постійному самовдосконаленні, дисциплінованість і висока вимогливість до себе.

У педагогічній діяльності особливого значення набувають спостережливість та уважність. Спостерігаючи за студентами, викладач отримує інформацію про їх індивідуально-психологічні особливості, відношення до навчальної діяльності, до студентів і викладачів, складає уявлення про здібності юнаків і дівчат, їх психічні стани та настрої тощо. Ці знання викладач повинен оптимально

використати при організації навчально-пізнавальної та науково-дослідної діяльності вихованців, забезпеченні індивідуального підходу до них.

Уміння довгий час концентрувати увагу особливо потрібні педагогу вищої школи у процесі проведення навчальних занять, адже йому слід логічно і науково обґрунтовано викласти значний об'єм інформації, не припуститися помилок у термінах, формулах, обчисленнях, забезпечити логіку викладу і водночас тримати в полі зору велику студентську аудиторію. Студенти добре сприйматимуть навчальний матеріал, якщо викладач може логічно, конкретно і чітко сформулювати свою думку, дохідливо, переконливо пояснити, використовуючи літературну мову [9].

Сучасні дослідники виділяють домінантні риси особистості викладача, відсутність яких обумовлює неможливість ефективної та результативної педагогічної діяльності. Серед них можна виділити такі: соціальна активність, цілеспрямованість, урівноваженість, здатність не розгублюватися в екстремальних ситуаціях, привабливість, чесність, справедливість, сучасність, гуманність, ерудиція, педагогічний такт, толерантність, педагогічний оптимізм тощо.

Ці риси багато в чому збігаються і з результатами опитування педагогами-кураторами студентів щодо вимог до особистості педагога вищої школи. Спираючись на думки 280 студентів, з'ясовано, що для студентів важливі такі риси особистості викладача: справедливість – 82 %; чесність – 75,5 %; доброта – 62,5 %; чуйність – 59 %; вимогливість – 49,5 %; розуміння – 43,5 %; сучасність – 40 %; почуття гумору – 38,5 %; простота у спілкуванні – 21 %; уміння захопити – 18,5 %; тактовність – 12 %; товарицькість – 11,5 %; об'єктивність – 11 %; дбайливість і довіра – 10,5 % [11].

Таким чином, можна стверджувати, що найважливішими рисами особистості педагога вищої школи є справедливість, тактовність, чесність, сучасність, гуманність тощо.

Останні соціологічні дослідження серед студентів ВНЗ, як стверджує Ф.Л. Ратнер, показують як змінився вектор ціннісних орієнтацій сучасного студентства. Професіоналізм, який займав завжди перше місце в цьому рейтингу, поступився місцем таким особистісним якостям викладача, як порядність, доброта, совісність, емпатія. Ось чому найбільш прийнятною на сучасному етапі є технологія педагогіки співробітництва, головною цілісно-сисловою суттю якої є рівність викладача і студента, рівність не в сенсі однаковості або рівноцінності знань і досвіду, а рівність у праві кожного пізнавати світ без обмежень [10, с. 642–644].

Одночасно, необхідно вказати на риси педагога, які призводять до негативного результату в навчанні та вихованні студентів: упередженість, невірноваженість, зарозумілість, неухважність, забудькуватість, незібраність тощо.

Варто зробити особливий акцент на професійних протипоказаннях. До них належать такі: наявність шкідливих звичок, моральна неохайність, грубість, безпринципність, некомпетентність у питаннях виховання і викладання, безвідповідальність тощо.

Важливе значення має етап формування педагога вищої школи, особливо молодого людини, яка тільки що обрала шлях до цієї професії. Необхідний рівень професійно-педагогічної діяльності педагога-початківця забезпечують педагогічні цінності, які не тільки дозволяють задовольнити потреби молодого викладача, але і служать орієнтирами його соціальної та професійної активності, спрямованої на досягнення гуманістичних цілей.

Ціннісні орієнтації молодого викладача знаходять своє узагальнене вираження в мотиваційно-ціннісному відношенні до педагогічної діяльності. Це відношення характеризується

єдністю об'єктивного і суб'єктивного, в якому об'єктивне становище педагога-початківця є основою його усвідомленої спрямованості на педагогічні цінності, що стимулює саморозвиток молодого педагога і виступає чинником його професійної активності. Від того, як викладач-початківець конкретизує педагогічні цінності і яке місце відводить їм у своїй професійній діяльності залежить його професійна поведінка.

Істотним фактором формування цінностей молодого педагога є педагогічна етика, яка характеризує особистісний вимір моралі та інституційність етичної нормативності освіти.

Наведемо загальновідомі, але дуже важливі для кожного педагога етичні правила на основі принципу «Не нашкодь»:

1. Не принижуйте своїх студентів, а частіше відзначаєте їх позитивні сторони і успіхи.

2. Не конфліктуйте зі студентами, а залучайте їх до співпраці.

3. Не скаржтеся на студентів, а шукайте вихід з будь-якої найскладнішої ситуації.

4. Не ставтеся упереджено-негативно до своїх студентів.

5. Не розголошуйте таємниць Ваших студентів, якщо вони їх Вам довіряють.

6. Не перевантажуйте студентів непосильними для них завданнями.

7. Не виключайте того, що в деяких ситуаціях студенти виявляються розумнішими за Вас.

8. Не поспішайте ставити студенту негативну оцінку, що не зацікавить його до вивчення Вашої навчальної дисципліни.

9. Не шукайте для всіх раз і назавжди встановлених вимог, а дійте з урахуванням ситуації, тобто творчо.

10. Яких би педагогічних успіхів Ви не досягли, не зупиняйтеся: пам'ятайте, що у Вас завжди є резерви для творчого саморозвитку [1, с. 319–320].

Слід також зауважити, що багато питань духовно-морального виховання вимагають не винаходження нових прийомів, методів, а розумного використання та системного застосування старих, загальноприйнятих.

Таким чином, вимоги до особистості педагога вищої школи дуже об'ємні, а професійна діяльність – багатогранна і багатофункціональна. Володіння сукупністю комплексу здібностей, надбанням педагогічної культури допомагає досягти викладачеві ВНЗ високого рівня майстерності й впливати на формування особистості студента.

4.7.3. Психологічні особливості професійних деформацій в педагогічній діяльності

Загальновідомо, що педагогічна професія вимагає постійного і значного емоційного, інтелектуального і фізичного напруження. Щоб його витримати, слід постійно дбати про стан фізичного і психічного здоров'я. Соціально-психологічними та педагогічними дослідженнями (О.В. Морозов, Д.В. Чернилевський) виявлено, що через 10 – 15 років педагогічної діяльності в структурі особистості фахівця виникають зміни, які отримали назву професійних деформацій.

Загальнопедагогічні деформації характеризуються змінами, які є подібними у всіх осіб, котрі займаються педагогічною діяльністю. Вони проявляються такими ознаками: у процесі взаємодії зі студентами викладач використовує в основному авторитарний стиль керівництва: «Ви повинні робити так, як я цього вимагаю», «Я сказав, отже, виконуй» тощо. У поведінці педагога починають переважати надмірна самовпевненість, менторство, догматизм, відсутність гнучкості у спілкуванні з колегами і студентами [9].

Типологічні деформації виникають у результаті поєднання в поведінкові комплекси індивідуальних особливостей викладача з відповідними структурами функцій педагогічної діяльності. За методикою Т. Лірі їх нараховується чотири.

1. «Педагог-комунікатор», для якого характерними є надмірна комунікабельність, скорочення дистанції зі студентами, намагання обговорити глибоко особистісні теми приватного життя. Як правило, викладач такого типу багато уваги приділяє спілкуванню на сторонні теми і недостатньо – змісту навчального матеріалу. Самооцінка викладача зазвичай занижена. Превалює співробітницько-конфіденційний тип міжособистісних стосунків.

2. «Педагог-організатор» – викладач з високою самооцінкою, владно-лідуючим або незалежно-домінуючим типом міжособистісних стосунків, гіпертимною акцентуацією характеру. Він намагається підкорити собі оточуючих, одноосібно і авторитарно керувати ними. Такий педагог надзвичайно активний, втручається у справи студентів і колег, намагаючись навчати їх «діяти правильно». «Організатори» залюбки реалізують свої здібності в громадських організаціях, неформальних об'єднаннях, партіях і т.п.

3. «Педагог-інтелігент» – особистість із тяжінням до недовірливо-скептичних міжособистісних відносин (найчастіше з 20–25 річним стажем роботи). Це люди, у котрих сформувалася схильність до філософських розміркувань та мудрування. Залежно від умов «інтелігенти» можуть стати «моралізаторами», які вбачають навколо себе тільки негативне, вихваляючи минуле і підкреслюючи аморальність сучасної молоді, або ж завдяки здібностям до самоаналізу, зануритись у власні переживання, зайнятись спогляданням оточуючого світу і роздумами про його недосконалість.

4. «Педагог-предметник» – намагається внести елементи науковості в кожную, навіть побутову ситуацію. Студентів і колег зазвичай сприймає через призму відношення до навчальної дисципліни, яку викладає. «Предметники» – це люди як із завищеною, так і з заниженою самооцінкою, незалежно-домінуючим, відповідально-великодумним, недовірливо-скептичним типом міжособистісних стосунків.

Специфічні деформації особистості педагога обумовлені специфікою навчальної дисципліни, яку він викладає. Ця дисципліна накладає відбиток на одяг, міміку, манеру спілкування тощо. Так, наприклад, філологи можуть належати до демонстративного, екзальтованого чи тривожного типів акцентуацій (за К. Леонгардом). Їм може бути властива висока контактність, надмірна комунікабельність, яскравість почуттів. Водночас такі негативні риси, як потреба бути весь час у центрі уваги, швидкі коливання настрою, надмірна імпульсивність можуть зробити таких педагогів предметом жартів, героями гумористичних розповідей студентів тощо. Так звані «технарі» можуть бути глибокими інтровертами, абстрагуючись від вияву емоцій та почуттів тощо.

Індивідуальні деформації визначаються змінами, які відбуваються з підструктурами особистості і зовнішньо не пов'язані з процесом педагогічної діяльності, коли паралельно становленню професійно важливих для викладача рис відбувається розвиток якостей, які на перший погляд не мають відношення до педагогічної професії. Для таких викладачів характерні низький рівень контактності, замкнутість, відірваність від реалій життя. Вони прагнуть усамітнення, типовими є емоційна холодність, ідеалістичність та ригідність мислення, впертість, занудство, безпричинне бурчання. Для інших характерні хвастощі, егоцентризм, блюзнірство. Третім притаманна необдуманість дій,

розповсюдження пліток, лінощі, ухиляння від виконання своїх обов'язків тощо [9].

Отже, для запобігання професійних деформацій, порушень структури особистості необхідно стимулювати педагогів до самодіагностування, корекції та самокорекції.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Хто має право займатися викладацькою діяльністю у ВНЗ?
2. Що включає підготовка освітнього ступеню «магістр»?
3. Визначте наукові ступені, які передбачено у ВНЗ України.
4. Назвіть нормативний строк підготовки доктора філософії.
5. Ким може присуджуватися науковий ступінь доктора наук?
6. Які вчені звання можуть бути присвоєні науково-педагогічним працівникам ВНЗ?
7. Назвіть основні посади науково-педагогічних працівників ВНЗ.
8. Визначте порядок заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників ВНЗ.
9. Яка тривалість робочого часу науково-педагогічних працівників ВНЗ?
10. Яке навчальне навантаження на одну ставку науково-педагогічних працівників ВНЗ?
11. Розкрийте основні види діяльності науково-педагогічних працівників ВНЗ.
12. Охарактеризуйте права науково-педагогічних працівників ВНЗ.
13. Які обов'язки покладаються на науково-педагогічних працівників ВНЗ?

14. Розкрийте порядок підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників ВНЗ.
15. Обґрунтуйте необхідність психолого-педагогічної підготовки для науково-педагогічних працівників ВНЗ.
16. Які особистісні риси викладача найвище цінуються студентами?
17. Охарактеризуйте етичні правила принципу «не нашкодь».
18. Що таке «професійні деформації» і які причини їх виникнення?
19. Висвітліть типологічні деформації викладача за методикою Т. Лірі.
20. Чим обумовлені специфічні деформації особистості викладача?

Список джерел та літератури

1. Андреев В. И. Педагогика высшей школы. Инновационно-прогностический курс : учеб. пособ. / В. И. Андреев. – Казань : Центр инновационных технологий, 2008. – 500 с.
2. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
3. Коменський Я. А. Велика дидактика / Я. А. Коменський. – К. : Рад. шк., 1940. – 248 с.
4. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
5. Пирогов Н. И. Задачи учителя в школе: избр. пед. произведения / Н. И. Пирогов. – М. : АПН РСФСР, 1952. – 269 с.
6. Прокопович Ф. Духовний регламент / Ф. Прокопович // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за ред. С. А. Литвинова. – К. : Рад. шк., 1961. – 432 с.

7. Сковорода Г. С. Собака і кобила / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 2. – 488 с.
8. Сковорода Г. С. Сродность к богословіи / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 586 с.
9. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи / Т. І. Туркот [Електронний ресурс]. – Режим доступу : **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..**
10. Ратнер Ф. Л. О значении воспитания в образовании личности специалиста / Ф. Л. Ратнер // Актуальные проблемы современной экономики России. сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Казань : Изд-во НПК «РОСТ», 2007. – С. 642–644.
11. Романчук Е. С. Современные требования к личности высшей школы / Е. С. Романчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Pedagogica/66689.doc.htm).

4.8. ПЕДАГОГІЧНА КУЛЬТУРА ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

4.8.1. Основи формування педагогічної культури

Глибокі соціальні й економічні зрушення, що відбуваються на межі третього тисячоліття в Україні, спонукають до реформування системи освіти, яка має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності. Лише компетентна, самостійна і відповідальна, з чіткими громадянськими позиціями індивідуальність, тобто вихована людина, здатна до оновлення суспільства, забезпечення державності України, розвитку її економіки та культури.

Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття» одним із напрямів реформування освіти визначає

підготовку нової генерації вчителів з високим загальним рівнем *педагогічної культури*, які б втілювали в життя основні принципи перебудови освіти, а саме: гуманізації, гуманітаризації, демократизації, етнізації, диференціації, індивідуалізації [9].

У філософському розумінні термін «гуманізм» тлумачиться як визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, на гідне життя. У психологічному плані сутність гуманізму полягає в обумовленій моральними цінностями установці на інших, здатності до переживання за них, співчуття, співучасті і співпраці. У педагогічному плані гуманізм означає *людяність* – рису характеру, яка найповніше виявляється у любові та повазі до людей і передбачає високий рівень вимогливості. Ще А.С. Макаренко запропонував основний принцип: чим більше поважаю, тим більше вимагаю, але вимогливість має бути стабільною і доброзичливою [11]. Принципи гуманізації, демократизації, індивідуалізації реалізуються в новому демократичному напрямі педагогіки – *педагогіки співробітництва* (в деяких наукових джерелах вона називається педагогікою толерантності) [2]. У своїх останніх наукових працях академік І.А. Зязюн ввів термін «*педагогіка добра*» [9]. В основу педагогіки толерантності покладена нова парадигма виховання, сутність якої полягає у формуванні виховуючих суб'єкт-суб'єктних відносин, суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя і вихованця. Основою виховання мають стати діяльність, спілкування, взаємини. В.О. Сухомлинський відзначав, що навчання – це не проста передача інформації, знань, а складні людські взаємини. У філософсько-психологічній концепції відомого психолога С.Л. Рубінштейна доведено, що ставлення людини до людини опосередковане ставленням людини до буття [4]. Це дозволяє зробити висновок, що від характеру взаємин «викладач-студент» залежить окреслення ставлення молоді до

оточуючої дійсності (стосунки в колективі, система самовідносин). Метою виховання є самовираження і повна самореалізація студента як суб'єкта виховання. Визначаються такі рівні виховуючих взаємин:

- *найвищий – співтворчість,*
- *високий – співробітництво,*
- *елементарний – супідрядність*[1].

Педагогічно доцільні стосунки, взаємини складаються з тим педагогом, для якого основними цінностями є: вихованці і їх доля та інтереси; наука, яку він представляє, її методи, відкриття; професія, яку він обрав. Тому майбутнього вчителя, викладача слід уже зараз ретельно готувати до формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії з молоддю. Педагогічні кадри нової генерації покликані поєднувати високий професіоналізм із усвідомленням сучасних потреб [1].

У формуванні особистості педагога є два головних аспекти – *професійний і культурний*. Вищий навчальний заклад покликаний давати не тільки знання, а й формувати особистість, індивідуальність, виховувати такого педагога, який за словами Т.Г. Шевченка був би апостолом правди і науки та уособленням совістінації, яка потребує культурного вчителя. Культурний педагог – це не взірець формально-етикетної шляхетності, а інтелігентна людина за своєю найвищою духовною сутністю із творчим і гуманним способом світобачення і світосприймання. Саме *культура* є підґрунтям формування особистості вчителя. Ще у Великій Хартії університетів у 1638 році в Сорбонні з метою їх об'єднання було проголошено: вища школа є інститутом відтворення і передачі культури. Отже, особливої актуальності саме сьогодні набуває теза «Від людини освіченої – до людини культури», що означає відродження національної інтелігенції, створення внутрішніх передумов для розвитку творчої індивідуальності. Тільки у культурному

середовищі можуть формуватися спеціалісти, здатні вільно і широко мислити, створювати інтелектуальні цінності, яких завжди потребує суспільство і школа зокрема. На основі теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що феномен «культура» багатозначний, відрізняється складністю та варіативністю. Не зважаючи на велику кількість визначень поняття «культура», можна виділити такі основні положення:

- сутність культури – гуманістична, людинотворча, яка полягає в конкретизації загальнолюдських цінностей стосовно кожної людини;
- продуктом і одночасно творцем культури є людина;
- головним джерелом культури є діяльність людини;
- культура включає в себе способи і результати діяльності людини;
- культура розглядається як механізм, що регламентує і регулює поведінку та діяльність людини, оскільки людина є її носієм і ретранслятором;
- культура – специфічно людський спосіб буття, котрий визначає весь спектр практичної і духовної активності людини, її можливої взаємодії з навколишнім світом і собою.

Отже, людина культури – це гуманна особистість. Гуманність – цариця моралі, в якій любов до людей передбачає милосердя, чуйність, доброту, симпатію, піклування, розуміння і їх захист [1]. Людина культури – це духовно багата особистість, яка володіє творчими здібностями, віддана своїй справі, захоплена нею. Людина культури – творча особистість, яка постійно розмірковує, мислить альтернативно, незадоволена одержаними здобутками, наділена розвинутим прагненням до творіння. Людина культури – це незалежна особистість, здатна до самовизначення у світі культури. Духовна культура є епіцентром особистості. Духовність і духовна культура є

підґрунтям *професійної культури* спеціаліста, яке знаходить своє відображення у професійній діяльності.

Професійна культура розглядається як певний ступінь оволодіння професією, тобто способами і прийомами вирішення професійних завдань на основі сформованості духовної культури особистості. Отже, можна простежити такий ланцюжок (рис.18):

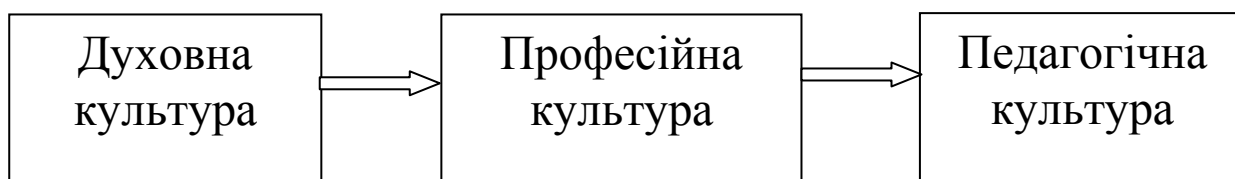

Рис. 18. Послідовність формування педагогічної культури

4.8.2. Складові педагогічної культури

Виділення *педагогічної культури*, однієї з найважливіших складових суспільства, зумовлене специфікою педагогічної діяльності викладача, вчителя, спрямованої на формування особистості, здатної у майбутньому відтворювати й збагачувати культуру суспільства. Культура педагога пройшла певні етапи свого розвитку разом з розвитком культури суспільства. Вона, як феномен педагогічної практики, існувала завжди, але мала різне соціальне й професійне «забарвлення» залежно від впливу різних чинників: політики у сфері освіти; моральних відносин, що склалися в суспільстві; пануючої релігії; певного типу виховання, котрий був необхідний державі. Аналіз наукових праць різних дослідників (А.В. Барабанщиков, О.В. Бондаревська, М.М. Букач, О.Б. Гармаш, В.М. Гриньова, Т.В. Іванова, Н.О. Комар, С.С. Муцинов, О.П. Рудницька та ін. автори) дав підставу констатувати, що «*педагогічна культура*» як спеціальне наукове поняття не є усталеним і потребує всебічного

розгляду, оскільки являє собою педагогічну систему і водночас елемент її, особистісне утворення, діалектичну інтегровану єдність педагогічних цінностей, між якими існують певні зв'язки і відношення, що формуються, реалізуються і вдосконалюються в різноманітних видах професійно-педагогічної діяльності й спілкування, визначаючи характер і рівень останніх. Ця система є відкритою. Ідеал її – педагог із досконалим рівнем сформованості педагогічної культури – є постійним наближенням до ідеального «Я», нескінченним процесом самовдосконалення неповторної творчої індивідуальності. Встановлено, що педагогічна культура діалектично пов'язана з усіма елементами особистісної культури: моральною, естетичною, розумовою, правовою, політичною, екологічною та ін., оскільки вона є інтегральним показником інших видів культур, їх складовою і в той же час включає їх у себе [1].

У ході дослідження В.М. Гриньової виявлено, що педагогічна культура має дві форми прояву: статичну й динамічну [3]. Статична форма відбиває її як наявний рівень, який забезпечує її подальший розвиток. Динамічна форма педагогічної культури виявляється у розвитку вміння реагувати на зміни, що відбуваються в навколишній дійсності й оточенні, удосконалювати себе відповідно до умов навколишнього середовища, використовуючи набуту систему педагогічних цінностей, що відповідає більш високим (конструктивному, евристичному, творчому) рівням культури. Завдяки динамічній формі у процесі педагогічної діяльності створюються умови для розвитку особистості та її педагогічної культури. У цьому процесі розвитку віддзеркалюються сутність і діалектика педагогічної культури: статична форма переходить у динамічну, яка потім, заперечуючи саму себе, переходить у статичну, але на більш високому рівні розвитку культури вчителя. Прояв як статичної, так і динамічної форм, їх діалектична взаємодія

відбувається лише у процесі професійно-педагогічної діяльності й спілкування, відбиваючись у кожному з компонентів педагогічної культури. У дисертаційному дослідженні В.М. Гриньової педагогічна культура майбутнього учителя розглядається як діалектична інтегрована єдність педагогічних цінностей: цінностей-цілей й цінностей-мотивів; цінностей-знань; технологічних цінностей; цінностей-властивостей; цінностей-відношень. Вони є свого роду осями координат, на основі яких і викреслюється модель педагогічної культури, які спрямовують і коригують у соціальному, духовному, професійному, особистісному просторі діяльність учителя. Указані цінності є структурними (відносно-статичними) компонентами, які гармонійно пов'язані із функціональними (процесуальними) компонентами.

У навчально-виховному процесі вищого навчального закладу головним засобом передачі культури, духовних цінностей є неповторна індивідуальність викладача як носія культури і суб'єкта міжособистісних стосунків з унікальною особистістю студента, яка постійно змінюється і збагачується. Оскільки об'єктом педагогічної діяльності є особистість, то вона будується за законами спілкування. Через педагогічну культуру викладача віддзеркалюються його професійні цілі, мотиви, знання, уміння, якості, здібності, ставлення, тобто педагогічна культура є феноменом вияву викладачем власного «Я» у професійно-педагогічній діяльності. Отже, *складові педагогічної культури – науковий світогляд, наукова ерудиція, духовне багатство, педагогічна майстерність, педагогічні здібності, природно-педагогічні людські якості, педагогічна техніка (культура зовнішнього вигляду, культура мови, культура спілкування, педагогічна етика, педагогічний такт), прагнення до самовдосконалення [1].*

4.8.3. Поняття педагогічної майстерності

Професіоналізм викладача багато в чому залежить від рівня сформованості педагогічної майстерності. К.Д. Ушинський писав: «Усяка практична діяльність, що прагне задовольнити вищі моральні і взагалі духовні потреби людини, тобто ті потреби, які належать виключно людині і становлять виключні риси її природи, це вже мистецтво. У цьому розумінні педагогіка буде, звичайно, першим, вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини й людства – їхнє прагнення до вдосконалень у самій людській природі: не до вираження довершеності на полотні або в мармурі, а до вдосконалення самої природи людини – її душі й тіла; а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина». Педагогічна майстерність тісно переплітається із поняттям «педагогічне мистецтво». Українська енциклопедія дає таке означення поняттю «мистецтво»: «Мистецтво – одна із форм суспільної свідомості, складова частина духовної культури людства, специфічний рід практично-духовного освоєння світу. Мистецтво відносять до всіх форм практичної діяльності, коли вона здійснюється вміло, майстерно, уміло, вправно не лише в технологічному, але й в естетичному сенсі». Як бачимо, поняття «мистецтво» і «майстерність» взаємопов'язані: мистецтво виявляється через майстерність, а вона своєю чергою містить певні елементи творчої діяльності [5].

Педагогічна майстерність – це досконале, творче виконання педагогами своїх професійних функцій на рівні мистецтва, в результаті чого створюються оптимальні соціально-психологічні умови для становлення особистості вихованця, забезпечення його інтелектуального та морально-духовного розвитку. Педагогічну майстерність не можна пов'язувати лише з якимось особливим даром, ототожнювати з вродженими якостями. А.С. Макаренко зауважував, що

«майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту, але це спеціальність, якої треба навчитись, як треба навчити лікаря його майстерності, як треба навчити музиканта».

Педагогічна майстерність включає низку структурних компонентів: морально-духовні вартості, професійні знання, соціально-педагогічні якості, психолого-педагогічні уміння, педагогічну техніку (за А.І. Кузьмінським) (рис.19) [5].

Рис. 19. Компоненти педагогічної майстерності

Морально-духовні якості. Аналіз сучасного стану вихованості членів суспільства з погляду вимог всебічного гармонійного розвитку приводить до невтішних висновків. У цілому переважна більшість населення володіє значним обсягом знань, але рівень морально-духовної вихованості не може не викликати тривоги за майбутнє суспільства. Суперечність між великим обсягом знань, новітніми технологіями і низьким рівнем моральної вихованості людей вкрай загострилися у другій половині ХХ ст. Результат такої суперечності зумовлений тим, що питання виховання людини

завжди недооцінювалися. Для вихованця особливу вагу має не стільки зміст того, що говорить педагог на уроці, лекції, скільки морально-духовне багатство цього педагога, тому що крізь призму цього багатства вихованець бачить і сприймає все інше. Людина, яка планує пов'язати свою долю з педагогічною діяльністю, має у процесі професійної підготовки (та й упродовж професійної діяльності) оволодівати загальнолюдськими й національними морально-духовними цінностями, сформувані в собі тверді переконання. Це одна із найбільш надійних основ становлення професійної майстерності педагога вищої школи.

Важливою складовою педагогічної діяльності є її *гуманістична спрямованість*. В умовах панування тоталітарних режимів авторитарна педагогіка була далека від ідеї утвердження гуманізму. Історична необхідність побудови України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави вимагає рішучого втілення у повсякденне життя гуманістичних ідей. У статті 3 Конституції України проголошено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки гуманістичної – процес тривалий. У центрі уваги навчально-виховного процесу має бути студент. Педагог повинен виявляти глибоку повагу до його особистості, шанувати, оберігати від негативних впливів, створювати оптимальні умови для всебічного розвитку. За приклад тут може правити педагогічна діяльність талановитого педагога В.О. Сухомлинського, в центрі уваги якого завше перебували повага до вихованців і водночас вимогливість до них. Варто частіше звертатися до вітчизняної спадщини педагогів-гуманістів. Адже брак у значної частини викладачів гуманності у спілкуванні з вихованцями призводить до виникнення конфліктних ситуацій, знижує ефективність

педагогічного впливу. Почуття гуманізму – це внутрішній психологічний стан педагога. Він виявляється навіть у дрібницях, скажімо, у формі звертання педагога до вихованців. Нині у спілкуванні педагогів з учнями старших класів і студентами вищих навчальних закладів поширеним стало звертання на «ти». Дехто з педагогів бачить у цьому «прояв демократизму». Насправді, це неповага до особистості вихованця, приниження його гідності. Для менталітету українського народу характерними є повага до людини, піднесення її величі й значущості. Діти зверталися до батьків на «Ви». У спілкуванні з хрещеними батьками своїх дітей в українців також панувало шанобливе звертання на «Ви».

Важливим чинником у системі морально-духовних якостей особистості викладача є рівень сформованості почуття *національної гідності*. Це почуття розкривається передусім через такі риси: любов до свого народу, Батьківщини; повага до Конституції та законів України, державних символів; досконале володіння державною мовою, турбота про піднесення її престижу й функціонування в усіх сферах суспільного життя; шанобливе ставлення до батьків, свого роду, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього; повага до культури, традицій та звичаїв народностей, що проживають на теренах України. Студенти, особливо старшокурсники, чутливі до того, наскільки у їхніх викладачів сформоване почуття національної гідності.

Педагоги всіх рівнів, а передусім педагоги вищої школи, мають формувати в собі почуття *інтелігентності*. Інтелігентність – це дзеркало душі й розуму вихователя, взірець для наслідування. Вона має виступати показником морально-духовного ідеалу для тих, хто нас оточує. Високе звання професора, доцента, викладача ВНЗ пов'язується з інтелектуальною і моральною довершеністю людини, з найвищим проявом професіоналізму у своїй галузі. Тому

інтелігентність, безумовно, є стрижнем становлення педагогічної майстерності викладача.

Чільне місце в системі морально-духовних цінностей педагога посідають *життєві ідеали*. Це важливо ще й тому, що студентський вік є періодом становлення, роздумів над вибором власної соціальної орієнтації, поведінки. Яскраво виражені життєві ідеали досвідченого викладача завжди знайдуть відгук у свідомості студентів. Адже ідеал – це категорія етики, яка містить у собі довершені моральні якості; уособлення найбільш цінного й величного в людині, що дає змогу молоді успішно вдосконалюватися.

До наріжних чинників, що забезпечують зміцнення й підкріплення майстерності педагога, належать *совісність (сумління), честь, справедливість і об'єктивність*. Студентська молодь особливо чутливо ставиться до цих якостей педагога й боляче реагує на відсутність, недостатню виразність їх. Сумління як категорія етики визначається здатністю людини контролювати власну діяльність, давати об'єктивну оцінку своїм діям. Почуття честі характеризує особистість з погляду її готовності підтримувати й обстоювати гідність, репутацію – особисту чи колективну, членом якого вона є. Совісність і чесність виконують регулятивну функцію в життєдіяльності людини, її спілкуванні з іншими людьми. А оскільки педагогові вищої школи доводиться повсякденно спілкуватися з дорослими людьми, які ще не мають достатнього життєвого досвіду, весь час перебувати на «сцені педагогічного олімпу», то вміння саморегуляції та регуляції, оцінювання своєї поведінки йому конче необхідні. До того ж викладач має дбати про підтримання не лише власної гідності, а й репутації педагогічної спілки, професорсько-викладацького цеху.

Викладачеві вищої школи з огляду на специфіку своєї роботи доводиться постійно аналізувати дії студентів (на лекціях, практичних заняттях, під час контрольних заходів, у

побуті тощо). Це вимагає від педагога об'єктивності й соціальної справедливості. Почуття молодих людей доволі загострені, їх поріг надто високий, а тому дотримання об'єктивності та справедливості з боку старшої людини – важливий чинник соціального і професійного становлення фахівців.

В умовах будівництва демократичного суспільства важливо, щоб у сім'ї, загальноосвітній школі, ВНЗ молода людина прилучалася до дій, сповнених духом формування власних суджень про ті чи ті явища об'єктивної дійсності, готовності вільно висловлювати свої думки, судження, переконання, обстоювати їх. Період навчання у вищому навчальному закладі є гарною школою демократизму. На цьому етапі соціального й професійного становлення особистості важливо сформувати в студентів таку якість, як *толерантність*, тобто терпимість і повагу до думки інших. Якості морально-духовного багатства викладача ВНЗ діють не відокремлено, а виявляють себе у взаємозв'язку і взаємодії.

Чільним модулем педагогічної майстерності є професійні знання. Студенти високо цінують викладача, який володіє глибокими знаннями зі свого фаху, виявляє обізнаність зі спорідненими дисциплінами, відзначається науковою ерудованістю. Без цього немає майстерності педагога. Це вимагає від нього щоденної наполегливої праці над собою, накопичення і систематизації нових наукових знань. На цьому шляху кожного викладача підстерігає чимало труднощів: брак часу, великий обсяг інформації, віддаленість її від місця праці. Зрештою, й економічні чинники не завжди дають можливість бажане наблизити до реального. Добрим помічником педагогові у цій справі може стати використання комп'ютерної техніки.

Дещо складнішою видається проблема *психолого-педагогічного* забезпечення діяльності викладача вищої школи. Викладацький корпус ВНЗ поповнюється

випускниками університетів, академій, інститутів. Вони мають, як правило, належну фахову підготовку з провідних дисциплін свого профілю. Але, на жаль, кваліфіковані фізики, хіміки, біологи, філософи, економісти, юристи не мають відповідної підготовки з проблем педагогіки вищої школи. Вони здебільшого копіюють своїх колишніх викладачів. Становлення їхнього професіоналізму відбувається складно, часто шляхом спроб і помилок. У такому разі марно плекати надію на становлення педагогічної майстерності. Лише оволодіння базовими знаннями з психології та педагогіки вищої школи, фахових методик забезпечить надійний ґрунт для реалізації своїх можливостей і полегшить шлях до педагогічної майстерності.

Важливою передумовою становлення професіоналізму й педагогічної майстерності викладача вищої школи є наявність у нього необхідних *соціально-педагогічних якостей* і *психолого-педагогічних умінь*. При цьому варто зважати на те, що соціально-педагогічні якості – це результат виховного впливу на особистість сім'ї, освітньо-виховних закладів та ін. Вони частково входять до змісту професіограми педагога.

Професіограма – це перелік якостей особистості, необхідних для успішного виконання функціональних обов'язків з конкретного фаху. Професіограми не є сталими моделями. Змінюються умови праці, оновлюються виробничі технології – змінюються й вимоги до якостей майбутніх фахівців. Тим більше це стосується професії педагога. Досвід показує, що окремі студенти, провчившись 3–4 роки або й закінчивши навчальний заклад, включаються в конкретну педагогічну діяльність і лише тоді з'ясовується їх професійна непридатність. Це змушує їх міняти професію. Причина цього полягає найчастіше у відсутності в особистості стійких, виражених соціально-педагогічних якостей, що створює значні перешкоди на шляху формування педагогічної майстерності, становлення професіоналізму молодого

фахівця. Оскільки педагогічна професія належить до творчих сфер діяльності, було б доцільно в процесі відбору молоді на навчання з педагогічних спеціальностей здійснювати професійний відбір на конкурсній основі (як це прийнято при вступі в театральні, художні, музичні навчальні заклади).

Серед якостей особистості викладача, визначальних у процесі становлення педагогічної культури, майстерності й професіоналізму, особливо важливим є *педагогічний такт* (лат. *tactus* – дотик, відчуття). Це – відчуття міри в процесі спілкування з людьми з урахуванням їхнього фізичного, і передусім психічного стану. Вияв педагогічного такту – важлива умова ефективності впливу педагога на вихованця. Педагогічний такт ґрунтується на глибоких знаннях психології студентів, їхніх індивідуальних особливостей. «Так званий педагогічний такт, без якого вихователь, хоч би як вивчав теорію педагогіки, – писав К.Д. Ушинський, – ніколи не буде добрим вихователем-практиком, є по суті не що інше, як такт психологічний, потрібний педагогові такою ж мірою, як і літераторові, поетові, ораторові, акторові, політикові, проповідникові, і, словом, всім тим особам, які так чи інакше думають впливати на душі інших людей». Тактовність є свідченням сформованості педагогічної культури викладача, передумовою вияву в його душі «вільних валенсій», які притягують до нього студентів. Це чутливий інструмент попередження міжособистісних конфліктів, яскравий показник педагогічної майстерності. Оскільки навіть пересічна людина, яка сповідує засади загальнолюдської та професійної культури, повинна володіти педагогічним тактом, то викладач вищої школи в процесі спілкування зі студентами, розв'язуючи перманентні педагогічні завдання, має виявляти довершені зразки тактовності.

Важливим змістовим модулем у структурі становлення педагогічної культури педагога вищої школи є комплекс

психолого-педагогічних умінь: дидактичних, конструктивних, комунікативних, перцептивних, сугестивних, пізнавальних, прикладних, організаторських, психотехнічних та ін. Більшість названих умінь, ґрунтуючись на комплексі соціально-педагогічних якостей, формуються в процесі підготовки до професійної діяльності у навчальних закладах, а також у ході безпосередньої педагогічної праці. Цей процес досить тривалий, вимагає від особистості наполегливої цілеспрямованої роботи над собою. Розглянемо сутність і зміст основних психолого-педагогічних умінь, викладача вищої школи.

- *Конструктивні вміння* передбачають добір доцільних форм і видів діяльності; добір дієвих методів і засобів виховного впливу; планування перспективних етапів у керівництві студентським колективом; здійснення індивідуально орієнтованого підходу до вихованців.
- *Комунікативні вміння* покликані забезпечити доцільність стосунків із суб'єктами навчально-виховного процесу, зокрема встановлювати педагогічно вмотивовані контакти зі студентами, первинними колективами, батьками студентів, своїми колегами; регулювати міжособистісні стосунки студентів, відносини первинних колективів з іншими.
- *Організаторські вміння* уможлиблюють розв'язання певних педагогічних завдань: організувати й керувати студентськими колективами, створювати оптимальні умови для їх розвитку; забезпечувати педагогічно ефективну діяльність студентських колективів; надавати допомогу студентським громадським організаціям; організувати виховну роботу зі студентами в позанавчальний час.
- *Дидактичні вміння* виявляються в тому, щоб пояснювати студентам навчальний матеріал на доступному для них рівні сприймання; керувати самостійною пізнавальною діяльністю студентів, сприяти розвитку їхніх пізнавальних

інтересів, інтелектуальних можливостей, формувати дієві мотиви навчальної праці; навчати студентів оволодінню ефективними й раціональними методами самостійної пізнавальної діяльності.

- *Перцептивні вміння* (лат. perceptio – сприймання, пізнання, чуттєве сприйняття, розуміння й оцінка людьми соціальних об'єктів – інших людей, самих себе, груп та ін.) охоплюють здатність проникати у внутрішній світ студентів; розуміти їхній психічний стан; спостережливість, що дає змогу розуміти реальний психічний стан студента в конкретній ситуації.
- *Сугестивні вміння* (лат. suggestio – навіюю) становлять безпосередній емоційно-вольовий вплив педагога на вихованців з метою створення в них певного психічного стану, спонукання їх до конкретних дій.
- *Пізнавальні вміння* включають вивчення індивідуальних особливостей фізичного, психічного й соціального розвитку студентів; оволодіння новою науковою інформацією, раціональне використання її в науково-педагогічній роботі; вивчення кращого педагогічного досвіду та його творче використання у власній викладацькій діяльності.
- *Прикладні вміння* ґрунтуються на володінні технічними засобами навчання, зокрема комп'ютерною технікою; навичках творчості в галузі спорту, живопису, театрального, музичного мистецтва тощо.
- *Уміння в галузі психотехніки* передбачають свідоме й доцільне використання надбань психології у сфері навчання, виховання й розвитку студентів.

Достатня сформованість у педагога названих умінь є необхідною умовою розв'язання різноманітних педагогічних завдань на рівні майстерності.

Важливе місце в структурі професійної діяльності викладача вищої школи, в становленні його педагогічної

культури, майстерності посідає такий змістовий модуль, як педагогічна техніка. Поняття «педагогічна техніка» з'явилося порівняно недавно. Ми виходимо з тлумачення «техніки» як сукупності засобів, прийомів, навичок, які використовуються у навчально-виховній роботі. *Педагогічна техніка* – це сукупність раціональних засобів, умінь та особливостей поведінки педагога, спрямованих на ефективну реалізацію обраних ним методів і прийомів навчально-виховної роботи з окремим індивідом чи колективом відповідно до поставленої мети навчання та виховання з урахуванням конкретних об'єктивних і суб'єктивних умов. Важливими вимогами педагогічної техніки є: мистецтво одягатися з урахуванням особливостей професійної діяльності; володіння своїм тілом: уміння ходити, сидіти, стояти; володіння мімікою, жестами; сформованість мовленнєвої культури: правильне професійне дихання, чітка дикція, належні темп і ритм, логічна побудова висловлювань тощо; вироблення оптимального стилю в навчально-виховній діяльності; уміння вправно й доцільно здійснювати окремі дидактичні операції (писати на дошці, користуватися технічними й наочними засобами навчання, ставити запитання, слухати відповіді, оцінювати навчальну діяльність студентів і т. ін.); здатність керувати своїм психічним станом і станом вихованців. Тривалі дослідження проблеми, наскільки випускники педагогічних навчальних закладів володіють науковими засадами і практичними вміннями в царині педагогічної техніки, показали невтішні результати. Спроби ввести з ініціативи академіка І.А. Зязюна у 80-х роках минулого століття в навчальні плани педагогічних спеціальностей дисципліну «Основи педагогічної майстерності» не скрізь дістали належну підтримку. Але досвід переконує, що курс «Педагогічна майстерність», і навіть окрема дисципліна «Педагогічна техніка», необхідні в системі професійної педагогічної підготовки фахівців для всіх типів навчально-виховних

закладів. Отже, донині залишається актуальною думка К.Д. Ушинського: «Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою і зрозумілою, а декому навіть справою легкою – і тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина з ним обізнана, теоретично чи практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає терпіння; дехто вважає, що для нього потрібні вроджена здібність і вміння, тобто навичка; але дуже мало хто прийшов до переконання, що крім терпіння, вродженої здібності й навички, потрібні ще й спеціальні знання, хоч численні педагогічні блукання наші й могли б усіх переконати в цьому».

4.8.4. Сутність педагогічного професіоналізму

У структурі професійної педагогічної діяльності можна виділити три складових компонента: професіоналізм знань, професіоналізм самовдосконалення, професіоналізм спілкування [1].

Професіоналізм знань є основою, підґрунтям формування професіоналізму загалом. Важливими особливостями професіоналізму знань є:

- комплексність, тобто здатність викладача синтезувати інформацію з різних галузей науки у процесі викладання певного закону, тенденції;
- особистісна забарвленість, тобто знання, «пропущені» через власну позицію;
- формування знань одночасно на різних рівнях (теоретичному, методичному, технологічному).

Професіоналізм спілкування – це готовність і вміння використовувати системні знання у взаємодії зі студентами. Професійно-педагогічне спілкування – це система прийомів органічної соціально-психологічної взаємодії педагога і

вихованців, змістом якої є обмін інформацією, пізнання один одного, організація діяльності і стимулювання діяльності вихованців, організація і корекція взаємин у колективі вихованців, обмін ролями, співпереживання і створення умов для самоствердження особистості вихованця. Педагогічне спілкування – особливий вид творчості. Оптимальне педагогічне спілкування – це спілкування, яке створює найкращі умови для розвитку мотивації студента, творчого характеру діяльності, для формування його особистості, забезпечує сприятливий психологічний клімат, попереджує створення психологічних бар'єрів, дозволяє максимально використовувати у навчальному процесі особистісні та професійні якості викладача. Обов'язковою нормою професійної поведінки викладача є дотримання педагогічної етики, прагнення формувати людські стосунки зі студентами і між ними. В основі моральної норми професійної поведінки викладача має бути повага до особистості студента і, водночас, максимальна вимогливість до нього. Професіоналізм спілкування передбачає його позитивну позицію стосовно студента. У сфері спілкування викладача зі студентами важливу роль відіграє психологічно активний стан або *педагогічний оптимізм*.

Щодо *професіоналізму самовдосконалення*, то слід згадати слова К.Д. Ушинського про «дитячість душі» як основу продуктивної діяльності. «Вічно нестаріюча дитячість душі, – на думку видатного педагога, – є глибинною основою дійсного самовиховання людини». Цей компонент професіоналізму передбачає:

- по-перше, професійне самовдосконалення через *самоосвіту* (самостійне оволодіння найновішими досягненнями психолого-педагогічної науки, накопичення передового педагогічного досвіду, аналіз власної діяльності та діяльності колег і на цій основі реконструювання

навчально-виховної інформації і організації власних пошуків);

- по-друге, через *самовиховання* – особистісне самовдосконалення (перебудова особистісних якостей, установок, цінностей, моральних орієнтацій, потреб, інтересів, мотивів поведінки).

Самоосвіта – фундамент професіонального зростання викладача як спеціаліста, формування у нього соціально цінних і професійно-значущих якостей.

Отже, професіоналізм знань, професіоналізм спілкування, професіоналізм самовдосконалення забезпечують розвиток цілісної системи – *професіоналізму діяльності педагога*. У педагогічній діяльності ці структурні елементи взаємопов'язані і взаємозумовлені. Відсутність одного з них у діяльності викладача вищого навчального закладу свідчить про несформованість педагогічного професіоналізму [1].

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність понять «культура», «духовна культура», «професійна культура», «педагогічна культура».
2. У чому полягають особливості формування педагогічної культури?
3. Проаналізуйте основні складові педагогічної культури.
4. Поясніть статичну форму прояву педагогічної культури.
5. Наведіть приклади динамічної форми прояву педагогічної культури.
6. Що означає «викладач – засіб передачі культури»?
7. Окресліть поняття педагогічної майстерності та її складових.
8. Поясніть залежність педагогічної культури та педагогічної майстерності.
9. Висвітліть шляхи формування морально-духовних якостей.

10. Яке значення у професійній діяльності викладача відіграють професійні знання?
11. Окресліть шляхи психолого-педагогічного супроводу діяльності викладача.
12. Що таке педагогічний такт і професіограма?
13. Яку роль для викладача відіграють соціально-педагогічні якості?
14. На чому ґрунтується педагогічний такт викладача?
15. Розкрийте сутність і зміст психолого-педагогічних умінь викладача.
16. Що таке педагогічна техніка і від чого вона залежить?
17. Розкрийте сутність та особливості педагогічного професіоналізму.
18. Доведіть важливість формування педагогічного професіоналізму.
19. Проаналізуйте професіоналізм спілкування викладача.
20. Розкрийте основні шляхи професійного самовдосконалення.

Список джерел та літератури

1. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Підручник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навч. л-ри., 2006. – 384 с.
2. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: Навч. посіб. / О. І. Вишневський. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
3. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти). – автореф. дис. док. пед. наук / В. М. Гриньова – К., 2001. – 45 с.
4. Избранные философско-психологические труды (Рубинштейн С.Л.) [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: [http:// log-in.ru/books/izbrannye-filosofsko-psikhologicheskie-trudy-rubinshteiny-s-1-obshaya-psikhologiya/](http://log-in.ru/books/izbrannye-filosofsko-psikhologicheskie-trudy-rubinshteiny-s-1-obshaya-psikhologiya/)
5. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський. – К. : Знання, 2005.– 486 с.
 6. Національна доктрина розвитку освіти України [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
 6. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи / В. Л. Ортинський[електронний ресурс]. – Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
 7. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмельюк, А. В. Семенова та ін.; За ред. З. Н. Курлянд. – К. : Знання, 2007.– 495 с.
 8. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність: підр. / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос. – К. : Вища шк., 2004. – 417 с.
 9. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Постанова Кабміну України від 3 листопада 1993 р. N 896 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896->
 10. Санникова Н. Г. О принципах управленческой деятельности А. С. Макаренко / Н. Г. Санникова, С. А. Ахромеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://makarenko-museum.narod.ru/news/Ekat/2004/Ekat.htm>
 11. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / М. М. Фіцула. – К. : «Академвидав», 2006. – 352 с.

4.9. НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

4.9.1. Сутність поняття «режим дня»